

गणेशोत्सव आणि संगीत

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - सार्वजनिक गणेशोत्सव - शतकाची वाटचाल, प्रकाशक - श्री सार्वजनिक गणेशोत्सव संस्था, गिरगांव, ऑगस्ट १९९२)

धर्म आणि कला यांची सांगड घालण्यासाठी तीन प्रकारच्या प्रसंगांची योजना भारतीय संस्कृतीने करून ठेवली आहे असे आढळते. हे तीन प्रसंग होत व्रत, पर्व आणि उत्सव. तिहींत आपल्या दृष्टीने फरक काय? व्रत खासगी असते, वैयक्तिक धार्मिक गरजेतून व्रत घेतले जाते. भावनिक तीव्रता व्रतात जास्त हे खरे पण निकड व्यक्तीला. पर्व मात्र समूहाला धार्मिक भावनेतून एकत्र आणणारे. विशिष्ट ग्रहस्थिती, विशिष्ट स्थळ, काळ आणि विधिपूर्वकतेवर अवलंबून. तुलनेने पाहता लौकिक भावभावना व समूह यांना एकत्र गुंफणारे ते प्रसंग उत्सव होत. लोकमान्यांनी गणेशोत्सव सुरू केला ही गोष्ट वेधक म्हटली पाहिजे. धार्मिकता, गणेशदेवतेची विविध हेतूंनी करावयाची आराधना ज्यांना महत्वाची वाटत असेल त्यांनी व्रत म्हणून गणेशोपासना घ्यावी. पण उत्सव हवा असेल तर भावजीवनाचा लौकिक स्तर, समूह हे घटक अर्थपूर्ण ठरणार याची मनाशी खूणगाठ बांधायला हवी. उत्सवाचे स्वरूप बदलतानाही लौकिकता व सामूहिकता याच प्रेरणा शक्तिशाली ठरणार! प्रस्तुत सत्याचा विसर पडल्याकारणाने धर्मभावनेचा न्हास, करमणुकीकडचा वाढता कल, शैक्षणिक कार्यक्रमांना गणेशोत्सवात मिळणारा निरुत्साही प्रतिसाद वगैरे तक्रारींना अवाजवी गांभीर्याने पुढे ठेवले जाते. गणेशोत्सवाला महाराष्ट्रात मिळालेला सांस्कृतिक कौल नक्की कोणत्या स्वरूपाचा होता / आहे याविषयी बौद्धिक, भावनिक गोंधळ माजल्याकारणाने आपण जास्त हळवेपणे गणेशोत्सवाचा विचार करतो आहोत अशी माझी धारणा आहे.

● शिक्षण आणि उद्बोधन

आज गणेशोत्सवात शैक्षणिक आशय कमी होत असल्याची बाब घ्या, एक तर शिक्षण आणि उद्बोधन यात फरक करायला हवा. आखीव नेमलेल्या अभ्यासक्रमाशी निगडित म्हणजे शैक्षणिक तर विशिष्ट अभ्यासक्रम वगैरेच्या परिघावर व त्याच्याही पलीकडे वावरणारे विषय उद्बोधन असे म्हणायला हरकत नाही. गणेशोत्सवात शिक्षणाला स्थान कशाला हवे? विशेषतः शिक्षणसंस्थांची वाढ झाल्यावर आणि शिक्षण देऊ करणाऱ्या माध्यमांची, विपुलता जाणवत असताना उत्सवावर शिक्षणपरतेचे ओझे लादण्याची अप्रयोजकता का करावी आणि केल्यास तिच्या अपयशाविषयी तक्रार रास्त कशी ठरावी? आता शैक्षणिक क्षेत्राच्या परिघावरच्या विषयाच्या उद्बोधनाकडे वळाल्यास काय आढळते? त्यांना आजही गणेशोत्सवामधून स्थान आहे. खेळ, राजकारण, चित्रपट, अर्थकारण वगैरेशी संबंधित चर्चांना कधीकधी व्याख्यानांनाही लोक जमतात असे दिसते.

एक उपमुद्दा असा की लोकांना आजकाल व्याख्याने आवडत नाहीत. पण चर्चा आवडते! म्हणजे काय ? म्हणजे भाग घेणे लोक पसंत करतात. नुसते ऐकत राहणे त्यांना आवडत नाही. एकंदर परिस्थिती पाहता मला व्याख्यान संस्थेची पीछेहाट अगदीच अनैसर्गिक आहे असे वाटत नाही. आज बहुसंख्य लोक बहुश्रुत असतात. म्हणजे अनेक विषयांत त्यांना थोडे थोडे माहित असते. वर्तमानावर भर देणाऱ्या माध्यमांच्या व साधनांच्या युगात असे होणारच. तेव्हा अशा श्रोत्यांना कल्पनांची, विचारांची देवाणघेवाण हवीशी वाटल्यास नवल नाही. किती व्याख्याते खऱ्या अर्थाने प्रश्नोत्तरे सहन करतात आणि किती श्रोते 'खरे' प्रश्न विचारतात? उपनिषदांपासूनची चर्चेची परंपरा आपण विनाकारण खंडित होऊ दिली असे वाटते.

उत्सवात करमणूक असणारच आणि ती करमणूकही सर्वसामान्यांना पेलेल अशी, कारण लौकिकता व सामूहिकता उत्सवामागच्या प्रेरणा होत. गावोगावच्या उत्सवाबरोबरच जत्राही भरते आणि कोंबड्यांच्या झुंजीपासून कीर्तनापर्यंत अनेक परींनी लोकांची करमणूक केली जाते. गणेशोत्सवात पहिल्यापासून करमणुकीचे कार्यक्रम होत आले, संगीताचाही त्यात समावेश होता. बहुतेक वेळा शास्त्रोक्त संगीतगायनाचे कार्यक्रम चांगले होत. याचे एक कारण असे की धर्मपरतेचे व तिच्याशी निगडित औचित्याचे फाजील बंधन गवयांनी वा गायिकांनी मानले नाही! शृंगारिक अर्थाच्या चीजांचे वावडे नव्हते तसेच तुमरी वगैरे गायनप्रकारांचेही. गणेशोत्सवाच्या निमित्ताने गवई मनःपूर्वक गात व श्रोते ऐकत! महाराष्ट्रीयानांच्या संगीतप्रेमाचा गणेशोत्सवी गाणी हा भरीव पुरावा म्हणता येईल काय? वा दिवाळी अंकांची प्रथा आपल्या साहित्यप्रेमाची खून आहे काय? वा नियमाने प्रतिवर्षी सरकारी नाट्यस्पर्धेत उतरणे आमच्या नाट्यभक्तीचे गमक ठरेल काय? उत्तरे देणे अर्थातच अवघड आहे!

● उत्सवी गाणीं - अस्ति व नास्ति पक्ष

संगीताबाबतचा अस्तिपक्ष इतका की चांगल्या चांगल्या कलाकारांची गाणी ऐकता येत आणि वारंवार बऱ्याच वेळा गाणी 'प्रामाणिकपणे' होत. कान भरत. विचारांना चालना मिळे. (अगदी उतरत्या काळातही मास्तर कृष्णरावांकडून सुरुवातीस व मध्यंतरानंतरचा एकेक राग 'कसून' गायलेला ऐकण्यास मिळे! ब्राह्मणसभेच्या उत्सवात त्यांचेच 'घराणे' चालले!) मैफली तोकड्या नसत. गायनाचार्य बाळकृष्णबुवांच्या भाषेत सांगावयाचे तर गाण्याचे झाड वाढताना ऐकू येई! श्रोते भरपूर असत त्यामुळे मैफलीचे वातावरण म्हणजे काय तेही चांगले कळे. आधी सूचित केल्याप्रमाणे गवई 'उत्सवी' गाणे म्हणून आपल्या वाढपात फार बदल करत नसल्याकारणाने ऐकायला मिळे ते प्रातिनिधिक संगीत असे. सांगीतिक साक्षरता वाढविण्याकरता निरनिराळ्या कालखंडात भक्तीपंथी संगीत, तंतकवींच्या सादर होत असलेल्या रचना, नाट्यसंगीत, आकाशवाणी, ध्वनिमुद्रिका आणि उत्सवी गाणी मददगार झाली म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. पुरावा असा की बिदागी बरी मिळे आणि प्रसिद्धीही. शिवाय एक सहसा लक्षात न येणारा फायदा गवयाचा गळा गाता राही! षटीषण्मासी गाऊन भरपूर बिदागी घेण्यापेक्षा कमी पैसे मोजले गेले तरी जास्त वेळा इतमामात गायची संधी मिळणे गवयाला अधिक फायद्याचे हे एक प्रयोगसत्य आहे. गाणे गाऊन गाऊन वाढते.

उत्सवी गाण्याविषयीचा 'नास्ति' पक्षही मोठा आहे पण मुख्य बाधा तीन राहिल्या : गायनावरचा भर आणि 'शिष्ट' जातीजमातीच्या कलाकारांना बोलावण्याकडचा कल दोहोंमुळे संगीतप्रेमाचा दुर्बळपणा कळून आला. राष्ट्रप्रेमाचा एक भाग म्हणून संगीताला स्थान दिले जात होते काय असे वाटण्याइतके महाराष्ट्रीयानां आवडणारे संगीत 'निवडक' राहिले - बराच काळ! उत्सव धर्माच्या कारणाने होतो पण धर्मापुरता नसतो हे पटल्यावर कलाकारांच्या जातीजमातीबाबतचा आग्रह शिथिल होऊ लागला. तिसरे असे की गवई रंग जमविण्यासाठी सर्व प्रकार थोडे थोडे गाण्याकडे झुकू लागला आणि गणेशोत्सवी श्रोता याला बराच जबाबदार होता. जनरंजन कलांचा हेतू खरा पण आपल्याला जे येते त्यातून जनरंजन हवे! हे सूत्र मागे पडले वा त्याचा अर्थ चुकीचा लावण्यात आला! ज्याची तालीम ते मांडावे हा दंडक खरे म्हणजे 'क्वालिटी कंट्रोल'साठी उपकारक होता. काही प्रमाणात समावेशक बनण्याच्या भारतात गवई (धीर सुटल्यासारखे) 'सर्व काही आम्हाला येते' असे सिद्ध करण्याच्या मागे लागले! श्रोत्यांचे रंजन करणे म्हणजे त्यांचे लाड करणे नव्हे!

आज गणेशोत्सवाचे स्वरूप बदलते आहे त्याची कारणे अनेक आहेत, संगीतही बदलते आहे - तेही विविध कारणांमुळे. अशा परिस्थितीत संगीताच्या गरजा नोंदवाव्यात व त्या पुऱ्या करणे बदलत्या गणेशोत्सवात कितपत शक्य आहे त्याचा विचार व्हावा हे इष्ट.

१) आदिम, लोक, जनप्रिय, भक्ती व कला अशा संगीताच्या पाच कोटी भारतात अस्तित्वात आहेत. भक्ती व कला संगीतास गणेशोत्सव आश्रय देऊ शकेल.

२) निदानपक्षी कलासंगीतास आज कशाची आवश्यकता आहे? छोट्या समूहापुढे पुन्हा पुन्हा कला मांडण्याची संधी (तांत्रिकदृष्ट्या तयार झालेल्या) कलाकारास मिळण्याची. जे राग ध्वनिमुद्रिकेवर तेच आकाशवाणी वगैरेवर व तेच सर्व बैठकीतून हा प्रकार बंद व्हावयाचा तर 'अपना उत्सव' प्रकारची सादरीकरणे उपयोगाची नाहीत! कार्यक्रम न जमण्याचा धोका कलाकाराने पत्करावा तर नवीन ऐकण्याचे धाडस श्रोत्याने करावे तरच संगीताच्या असंख्य शक्यता धुंडाळल्या जातील व दीर्घ परंपरेची खरी जाणीव श्रोत्यांना होईल.

३) गणेशोत्सवांचे 'भारलेले' स्वरूप आता बदलणे क्रमप्राप्त आहे. धार्मिक स्वरूपास महत्त्वाचे मानून चालणे शक्य आहे आणि त्याचा विचार अधिकारी व्यक्ती करतीलही. अनेक कारणांनी आज हा उत्सव सर्व धर्मपंथाच्या पाईकास खुला होत असल्याची स्थिती निर्माण होत आहे. त्याचा फायदा संस्कृतिविचारकांनी घ्यावा व उत्सवाचे स्वरूप 'सांस्कृतिक' करावे. केवळ कला म्हणजे संस्कृती नव्हे याचे भान राखावे. त्यातही पुन्हा शास्त्रोक्त संगीत म्हणजेच संगीत हे समीकरणही बाजूला ठेवावे. कलात्म मूल्याबाबत शास्त्रोक्त संगीत कमी नसते पण विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीत (जी आज आहे) त्याचे सांस्कृतिक मूल्य कमी असू शकते!

४) काहीसे ढोबळपणे असे म्हणता येईल की एकाने गायचे व बाकीच्यांनी नेहमी व फक्त ऐकायचे असे दाठर विभाजन टाळण्याकरितां उत्सवांचा वापर व्हायला हरकत नसावी. कलांमुळे समाजाचे जास्त व तीव्र स्तरीकरण होऊ नये असे सर्वसामान्य तत्व आहे. आज ज्या स्वरूपात संगीताचे सादरीकरण होते त्यामुळे कलाकार व श्रोता यांच्यामधले अंतर वाढत चालले आहे. उत्सव यावरचा परिणामकारक उतारा होय. सहभाग इष्ट व शक्य असलेले आरत्यांसारखे संगीतप्रकार उत्सवांमुळे रुजत असतात. संगीत म्हणजे कला असे घोकता घोकता आपण बरेच 'सामाजिक' संगीत विसरलो आहोत! आरत्या वगैरेच्या जागी समूहगीते कशी आणता येतील?

५) उत्सवांना बौद्धिक, ज्ञानात्म आशय असू शकतो. चर्चा या संदर्भात कशा महत्त्वाच्या याचे विवेचन आधी आले आहे. संगीतसंबंधित अनेक नव्या विषयांना प्रस्तुत चर्चांमधून स्पर्श व्हायला पाहिजे. आवाज जोपासना, सांगीतिक ध्वनिशास्त्र, वाद्यशास्त्र, संस्कृतीसंगीतशास्त्र, संगणकसंगीत वगैरेचे स्मरण व्हावे. जनप्रिय विज्ञानाच्या पातळीवरची चर्चा नाक मुरडण्याची बाब नव्हे!

उत्सवप्रियता मानवाच्या सामाजिकतेशी आंतरिक नाते ठेवून असते. विधिपूर्वकता मानवी व्यक्ती व समूह यांच्या शारीर-मानस सांस्कृतिक गरजांपोटी जीवन व्यापून असते. दोहोंना टाळता येत नाही पण बदलता येते. गणेशोत्सवाबाबत असेच झाले आहे, झाले पाहिजे. उत्सवांविषयी धोरणे आखली जात आहेत, विचार होत आहे हे चित्र उत्साहदायक आहे. परंपरा म्हणजे नव्याचे स्वागत करणारे सातत्य असा अर्थ गणेशोत्सवाबाबत खरा केला पाहिजे. प्रयत्न केल्यास हे शक्य आहे.